

**ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫҰЫНДАҒЫ ДӘСЛЕПКИ
ИЗЕРТЛЕҰЛЕРДЕ ҚОЛЛАНЫЛҒАН ИЛИМИЙ МЕТОДЛАР**

(Н.Дәўқараевтың «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» атлы илимий
излениси мысалында)

Байниязова Т.Қ.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710432>

XX әсирдиң жемиси болған қарақалпақ әдебияттануы – халқымыздың көркем қыялының шарықлауы және илимий ой-пикириниң тереңлесип хәм кеңейип баруы нәтийжесинде жүзеге келген қубылыс болып табылады. Миллий әдебияттануыдың пайда болуы өткен әсирдиң биринши шерегине туўра келеди, бунда ең әуели миллий әдебий сын әдебий, илимий ой-пикирдиң дәслепки көриниси ретинде ортаға шықты хәм өзинен соң илимий изленислердиң жүзеге келиуи ушын шәраят жаратты. Дәўирдиң тың мәселелерине қурылған изленислер, өз гезегинде, изертлеушилерге әдебият хаққындағы илимге кирип келиуге хәм буннан соңғы ўақытлары илимий дәретиўшилиқ пенен тыянақлы түрде шуғылланыўға жол ашып берди.

Қарақалпақ әдебияттануының дәслепки басқышларында әмелге асырылған изленислерди хәр тәрәплеме үйрениў хәзирги әдебияттануы ушын айрықша әҳмийетке ийе, сонлықтан да биз усы изертлеулерде қолланылған илимий методларға, сондай-ақ илимий әдебиятларда бул методлар жөнинде билдирилген теориялық пикирлер хәм көзқарасларға дыққат аўдармақшымыз.

Мәлим болғанындай, XX әсирдиң биринши ярымында қарақалпақ халқының әдебий мийрасын топлау, үйрениў хәм системаластырыу, сондай-ақ баспадан шығаруы жұмыслары қолға алынды. Солай етип, қарақалпақ әдебияттануында фольклор хәм классикалық әдебият материалы негизиндеги дәслепки фундаменталь изленистиң пайда болуы көрнекли алым, жазуышы, белгили жәмийетлик искер Нәжим Дәўқараевтың аты менен байланыслы. Ол 1946-жылы «XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты» деген темадағы кандидатлық диссертациясын жазады, бул мийнет илимпаз тәрәпинен 1951-жылы жақланған «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» атамасындағы докторлық жұмысының тийкарын курайды.

«Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери»нде миллий фольклор хәм XVIII-XIX әсирдеги, сондай-ақ 1950-жылларға шекемги жазба әдебият материалы биринши рет хронологиялық тәртипте қарастырылып, көп әсирлик қарақалпақ әдебиятының тарийхы жаратылған еди. Мийнет «Кирисиў» хәм

«Жуўмақ», «Қарақалпақ аўыз әдебиятының тарийхий дереклери», «Қарақалпақ аўыз әдебияты хәм оның айтыўшылары», «Қарақалпақ аўыз әдебиятының тематикасы хәм түрлери», «Қарақалпақ совет фольклоры» деген тийкарғы бөлимлерден ибарат болды¹.

Миллий әдебияттың тарийхий дереклерин үйренгенде, автор *тарийхий-генетикалық метод*қа жүгинеди, бунда ол өз халқының этногенезине қысқаша экскурс жасайды хәм оның басынан кешкен ўақыялар туўралы сөз етеди.

Тарийхий-генетикалық метод деген не? Тарийхий-генетикалық метод үйренилип атырған реаллықтың тарийхий хәрекетин процесинде оның сыпаты, функциясы хәм өзгериўиниң избе-из ашылыўы, бул объекттиң реалъ тарийхын барынша кайта тиклеўге мүмкиншилик бередиди [10].

Бул метод фактларды түсиндириў, олардың пайда болыў себеплерин, раўажланыўы хәм ақыбетиниң (сонғы халаты) өзгешеликлерин, яғный себебин анықлаўды гөзлейди [4, б. 153].

Тарийхий-генетикалық метод үш мағанада қолланылады:

1. Әдебий шығарманың конкрет дереклерин пайдаланыўшы, жазыўшының дәретиўшилик лабораториясына сиңип барыўға имканият бериўши метод. Соңғы онжыллықларда бул метод мифопоэтиканы интенсив рәўиште ислеп шығыў есабынан байыды;

2. Шығарманы жүзеге келтирген болмыс (конкрет тарийхий ўақыт, жәмийетлик шәраят) пенен байланысын анықластырыўшы метод;

3. Шығарманың (хәм пүтини менен алғанда, жазыўшы дәретиўшилигиниң) хәм миллий, хәм жәхән әдебияты шеңберинде әдебий процесстин раўажланыўы, белгили әдебий бағдар менен байланысын анықлаўға мүмкиншилик бериўши метод [8].

Тарийхий-генетикалық метод әдетте әдебияттаныўдың басқа методлары менен қатар қолланылады, бул методтың шекленгенлигин илимде изертлеўшиниң дәўирдиң майда-шүйдесин түсиндириўге берилип кетиўи салдарынан шығарманың көркем феномен ретинде көринбей қалыўы итималлығы менен түсиндириледи.

Соны да тап өтиў керек, әдебият тарийхын жаратыўда тарийхий метод жекке өзи қолланбастан, әдетте басқа да илимий методлар менен өз-ара қарысып келиўи мүмкин. Мысалы, **тарийхий-функционаллық метод** оқыўшы аудиториясына сезилерли дәрежеде тәсир етиўши әдебий кубылысларды хәм ең өмиршең көркем шығармаларды үйрениўди нәзерде тутады. Белецкийдиң

¹ Бул изленис Н.Дәўқараев биймезгил дүньядан қайтқаннан соң, оның избасарлары тәрәпинен 1959-жылы рус тилинде, 1961–1977-жыллары қарақалпақ тилинде баспадан шықты.

көрсетіуінше, заманагөй кітап оқыушылары хэм келешек кітап оқыушылары ушын шығарманың эстетикалық қунлылығын салыстырғанда, хэм, екіншіден, хәр бир дәуір әдебий қубылыстарын кітап оқыушыларының социаллық хэм мәдений-психологиялық топарлары бойынша классификациялау арқалы әдебий шығармалардың хәрекет етиуін анықлауға болады [11].

Салыстырмалы-тарийхый методта еки я одан да артық әдебий қубылыс катара қойылып, илимий-теориялық жуумақлар бериледи. Оның структурасына объект хэм қубылыстарды тарийхый жақтан қарастыруу принципи (яғный изертлеудің уақытлық аспекти) енгизилген болып, объекттиң ямаса тууыс объектлердің хәр қыйлы халатындағы уқсаслығын хэм айырмашылығын табыуды мақсет етеди.

«Бул метод микро-, сондай-ақ макродәрежеде қолланылуы мүмкин. Үйренилип атырған қубылыс қаншелли глобал болса, улыу маластыруудың дәрежеси жоқары болады хэм, соған сай, изертлеудің уазыйпасы фундаментал себеп-салдар нызамлылықларды анықлауға қарай көшеди» [5, б. 106-107].

Тарийхый метод үйренилип атырған объекттиң диахронлық халатын қыяслауды нәзерде тутады, ал **салыстыруу методы** болса салыстыруудың хәр қыйлы түрин қолланыуы мүмкин [2, б. 396].

Өзбек әдебиятануы уәкили Б.Каримов бул метод тийкарында илимий изертлеу жургизийге болатуғын бир қанша бағдарларды көрсетеди:

- дүнья әдебияты дүрданалары яки миллий әдебияттың гөззал үлгилери өз-ара қыясланады;
- әдебий шығармалар жаратылған дәуирине гөре салыстырып үйрениледі;
- бир миллий әдебият уәкилинің салыстыруу ушын негизи бар шығармалары үйрениледі;
- миллий әдебият үлгилери дүнья әдебияты контекстинде тексериледи;
- әдебий процесс яки әдебият тарийхында бар болған әдебий хәдийселерге парықлы хэм уқсас тәреплери изертленеди;
- тема яки илимий проблема көз-қарасынан өз-ара жақын болған жазыушылардың шығармалары тексериледи;
- әдебий-эстетикалық эволюцияны бақлауда белгили бир жазыушы тәрепинен жазылған шығармалар объект етип алынады [9].

Мысалы, Н.Дәуқараев қарақалпақ ауыз еки әдебиятын салыстырмалы аспектте үйрениу барысында «Қырық қыз» дәстаны тек қарақалпақларда ғана бар екенін, басқа халықларда оның версиясы ушыраспайтуғынын айқынластырады хэм «оның әйемги матриархат дәуиринен, әйемги Окс жағасындағы хаяллар патшалығынан мағлыу мат беретуғын дәстан екенлигине тоқтады» [1, б.15].

Типологиялық (салыстырмалы-типологиялық, тарийхый-типологиялық) метод әдебий кубыслардың улыўмалық теклик, маңызлық (ал тосаттан емес) белгилерин үйрениўге қаратылған [8], бунда типология – бул маңызлық белгилерине бола классификациялаўды аңлатады. Тарийхый-типологиялық метод типологиялық жақтан сәйкес, бирақ туўыслық емес кубылыслардың улыўмалығын олардың уқсаслығы раўажланыў шәраятларының сәйкеслиги нәтийжесинде келип шыққанын анықлайды [12].

Әдебиятты типологиялық жақтан үйрениў берилген әдебий-эстетикалық кубылыстың белгили бир типке, текке/туўыска тийисли екенин ашыўға имканият жаратады. М.Храпченко әдебиятты типологиялық уйрениў оны (әдебиятты – **Т.Б.**) салыстырмалы тарийхый үйрениўдиң бир түри ретинде каралатуғын ескертип, әдебий кубылысларға бул еки жантасыўдың бир-бирине белгили дәрежеде жақын болғаны менен, олар идентик (бир-бири менен сәйкес) емеслигин атап өтеди: «әдебиятты типологиялық жақтан үйрениў әдебий кубылыслардың индивидуаль өзине тән белгилерин, олардың қуры сәйкес қырларын, хәм байланыслардың өзин айқынластырыўды емес, бәлки мәлим әдебий-эстетикалық улыўмалық, берилген кубылыстың белгили бир типке, текке дәрекли (яғный қандай да бир улыўма негизден, тийкардан келип шыққаны – **Т.Б.**) тийисли екени туўралы айтыўға мүмкиншилик беретугын сол принциплер хәм түп сағаларды ашыўды нәзерде туттады. Бул дәреклик әдебий фактлер өз-ара тиккелей байланыста болмаса да жийи жағдайда айқынластырылады» [7, б.246-247].

Типологиялық изертлеўлердиң бирнешше дәрежелери белгили:

- әдебий кубылыслар типологиясы;
- жанрлар хәм стильлер типологиясы;
- әдебияттың тарийхый раўажланыўының типологиясы (тарийхый поэтика дара поэтикалық усыллар яки олардың системаларының эволюциясын қарастырады) [8].

Соны да тап өтиў керек, Е.Моргачева типологизацияны илимий билиўдиң өз алдына методы ретинде көрсетеди: «типологизация ўазыйпалары предметлерди өз-ара байланыслы класслар бойынша жайғастырыўдың шеңберинен тыслайды; алдыңғы планға белгилер анализиниң комплекслиги хәм системалылығы шығады, хәм егер классификация усы белгиге бола қурылса, ол типология дәрежесине көтерилиўи мүмкин» [5, б 110]. Илимпаздың бул көз-қарасында «Тарийхый изертлеў методлары» мийнети авторларының пикири менен үнлеслик байқалады: уқсас кубылыс хәм процесслерди анықлаў конкрет-тарийхый реаллықты «идеал типлер» делинетугын логикалық модельлер көринисинде схемалық сәўлелендириў арқалы ерисиледи. (Классификация) реал объектлердиң

ол яки бул критериялары бойынша топарластырыўға негизленген. Тип – бул үйренилип атырған кубылыстың ең әҳмийетли тәреплерин сәўлелендиретуғын идеал конструкция [2, б. 399-400].

Тарийхый-әдебий методта салыстырылып атырған әдебий кубылыслардың улыўмалығы олардың пайда болыўынын улыўмалығы менен түсиндириледи.

Б.Каримов әдебият тарийхы ең әўели еки принцип тийкарында – хронологиялық (қәдимги, орта әсирлердеги, жаңа типтеги дәўирлестириў) хәм мәканлық (кеңислик – **Т.Б.**) белги (анық бир мәмлекет әдебияты тарийхы, белгили бир регион әдебияты тарийхы, этникалық жақтан жақын болған халықлар әдебияты тарийхы, дүнья әдебияты тарийхы) көз-карасынан методологиялық тийкарда парықланады, деп жазады [9].

Ҳақыйқатында да, «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери»н жазыўда Н.Дәўқараев әдебий-эстетикалық кубылыс ретинде миллий әдебиятты хронологиялық тәртипте, қарақалпақ халқының жайлаған мәканы менен байланыстыра отырып қарастырған еди.

Мийнет авторы миллий сөз өнери бойынша пикир билдирилген илимпазлар менен дискуссияға түседи, таллаўға тартылған материалға тийисли өз бақлаўларын хәм болжаўларын айтады, сондай-ақ әдебият тарийхын дәўирлестириўге қол урады. Мысалы, 1920-1949-жыллардағы қарақалпақ әдебиятының раўажланыўында тийкарғы төрт басқышты белгилейди хәм хәр бир басқыштың баслы өзгешеликлерин ашып көрсетеди, сондай-ақ 1931-1941-жыллар аралығындағы прозаға төмендегише тарийхый-әдебий характеристика береди: проза «жаңа ғана туўылып киятыр еди. Ирили-усақлы гүрриңлер шыға баслады. Бирақ, бул дәслепки қәлем (қәдем – **Т.Б.**) сынаў ретинде болмайды, өйткени, олар көркемлик жағынан хәлсиз, образлар хәм типлер жасаўда схематизми, жарлылығы менен ажыралып туратуғын еди» [3, б. 220-221].

Соның менен бирге, Н.Дәўқараевтың изленисинде қарақалпақ жазба хәм аўыз еки әдебияты теңдей таллаўға тартылған. Буны изертлеў жумысының проблематикасы менен түсиндириўге болады, бирақ та тағы бир лийкини сонда, монголтаныўшы хәм тюрколог илимпаз Н.Поппениң ескерткениндей, жазба әдебиятты, яғный бизге жетип келген – мейли баспа шығарма ямаса колжазба болсын – ол яки бул тилдеги әдебиятты үйренгенде халық аўыз еки дөретиўшилигинен, фольклордан жиклеп айырыўға болмайды. Себеби, әдебий шығармалар жийи жағдайда массаға сиңеди хәм онда – базыда вариантларды жүзеге келтирип, базыда хайран қаларлық дәрежеде сап хәм бузылмаған тәризде өзиниң дәслепки характерин сақлаған халатта – аўыз еки жол менен тарқалады. Бундай әдебий шығарма халық массасында дерлик өзгерместен сақланадыдағы,

көбинесе жаңа эпизодлар менен толықсып, өзгереді хәм әсте-ақырын өзиниң арғы образына (прообразына) танымастай дәрежеде қусамай қалады: «Фольклордың қәлеген түри жазба әдебияттың сәйкес түри менен тығыз рәуиште байланысқан хәм соңғысы изертленбей турып түсиниксиз, хәм керисинше, жазба әдебияттың қәлеген түри жийи-жийи халық аўыз еки дәретиўшилигиниң сәйкес түринен байланыссыз пүткиллей түсиниксиз» [6, б. 19-20].

Қулласы, Н.Дәўқараевтың «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері» атлы илимий изленисинде халық аўыз еки дәретиўшилгинен тысқары ХХ әсирдиң дәслепки шерегине шекемги дәўирдеги шайырлардың дәретиўшилиги бирпүтинликте талқыға тартылғанына, хәм усылайынша миллий әдебият материалы тарийхий-генетикалық, тарийхий-функционаллық, салыстырмалы-тарийхий, салыстырмалы-типологиялық, әдебий-тарийхий метод тийкарында таллаўға тартылғанына, бунда миллий фольклор хәм жазба әдебият бирпүтин система ретинде қарастырылып, **системалы жантасыў** жетеклик еткенине гуўа боламыз.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ әдебияттануы әдебий-илимий дәретиўшиликтиң синкретикалық характердеги шағын формадағы дәслепки үлгилеринен баслап дәўирдиң актуаль проблемаларына бағышланған мақалалар, брошюралар, илимий басылымлар, фундаменталь изертлеўлерге қурылған ири көлемли монографияларды берген жәхән әдебияттануы илиминиң қурам бөлеги ретиндеги өзине тән раўажланыў жолында жәмийетлик сана-сезиминиң өсиўи менен характерленетуғын конкрет тарийхий шәраятларда қурамалы эволюциялық процессти бастан кеширди. Хәзирги ўақытта бундай изленислерде қолланылған илимий методларды үйрениў, жергиликли алымлар тәрәпинен илимий методлардың меңгерилиўи дәрежесин хәм нәтийжелигин, қарақалпақ әдебияттануының перспективаларын белгилеў – өз изертлеўин күтип турған актуаль проблемалардың бири есапланады.

Әдебиятлар:

1. Баҳадырова С. Нәжим Дәўқараевтың өмири хәм творчестволық жолы // «Қарақалпақ илиминиң туңғыш жулдызы» / Қарақалпақстандағы биринши филология илимлериниң докторы, көрнекли алым, жазыўшы, белгили жәмийетлик искер, устаз Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. Нөкис: Илим, 2005. – 116 б., б. 15-16.
2. Гринин Л.Е., Коротаев А.В., Крадин Н.Н. Методы исторического исследования // Теория и методология истории: учебник для вузов / Отв.ред.В.В.Алексеев, Н.Н.Крадин, А.В.Коротаев, Л.Е.Гринин. Волгоград: Учитель, 2014. – с.504, с.386-408.
3. Дәўқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері // Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. – 359 б.
4. Мазур Л.Л. Историко-генетический метод // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А.О.Чубарьян. – Москва: Аквилон, 2014. – 576 с.

5. Моргачева Е.Н. Сравнительный метод: обзор подходов к классификации в общественных науках // Вестник РГГУ. Серия психология педагогика образование. Москва, 2016, №2 (4), с.102-114.
6. Поппе Н.Н. Проблемы бурят-монгольского литературоведения // Записки института Востоковедения Академии наук СССР. Том III, Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1935. – 214 с., с.13-37.
7. Храпченко М. Типологическое изучение литературы // Храпченко М. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. Москва: Советский писатель, 1975. – 408 с.
8. <https://www.calameo.com/read/0064004904e4b227f4b39>
9. <https://library.ttiame.uz/ru/resources/01EX18ES3AYM42QZW0JRQC7QXJ>
10. <https://ponjatija.ru/node/11005>
11. <https://scientificarticle.ru/images/PDF/2017/16/osobennosti-metoda-i-metodiki.pdf>
12. <https://www.studocu.com/ru/document/rgpu-im-gertsena/russkaya-literatura-i-kul%D1%8Ctura/glossariyruslit-slovar%D1%8C-terminov/43454864>